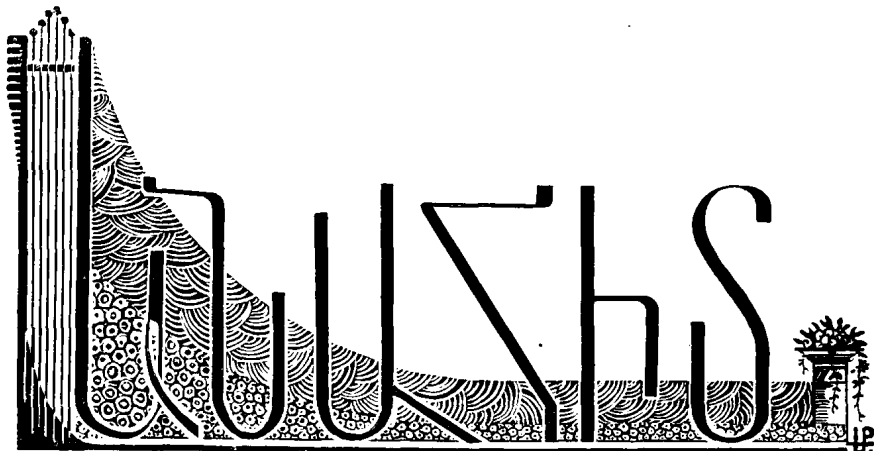

ՀԱՆԴԷՍ ՄՏԱԾՄԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ

Բ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 3

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՍԵՊՏ. - ՀՈԿՏ. 1930

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՅՐԱՊ

(ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ)

Նամակը գոր կը հրատարակեմ լինաֆիտի այս թիւին մէջ, պատմական վաւերաթուղթ մըն է, եւ Զօհրապը - ազգային գործիչը, մարդը եւ գրագէտը - անոր մէջ է գրեթէ ամբողջը: Ան այս տողերը գրողին ուղղուած է Պալքանեան պատերազմներու վաղորդային երբ Ազգային Պատուիրակութիւնը Եւրոպայի մէջ, ու ազգային կազմակերպութիւններ ու գործիչներ Պոլիս, Կոփկաս ու Եւրոպա, կ'աշխատէին թրքահայաստանի ու Կիլիկիոյ համար տեսակ մը վարչական ինքնավարութիւն ձեռք ձգելու: Յայտնի է որ այդ միջոցին թափուած ջանքերը յանդեպան վերջ ի վերջոյ որոշ արդիւնքի մը, որ չէր ինչ որ ի սկզբան մեր ժողովուրդը ուզէց, յուսաց ու պահ մը իրականանալու մօտիկ կարեց, բայց որ գրական արժէքէ զուրկ ալ չէր:

Ինչ որ նախ մերոնք՝ իրենց նախկին սխալներուն կոնակ դարձնելով՝ ստացան, Հայութեան հանդէպ Ռուսիոյ վերաբերմունքին բարեացակամ դառնալն էր: Թրքահայ ու առանայ, բոլոր կարեւոր գործիչները վերջապէս կ'ըմբռնէին թէ Արեւմտեան Եւրոպայի վրայ յոյս դնելով Ռուսին եւ թուրքին դէմ միանգամայն պայքար մղելը յիմարութիւն էր, թէ Ռուսը մեզի դէմ ունենալով՝ ոչինչ կրնայինք ձեռք ձգել թրքահայաստանի համար, բաց ի աղէտէ, թէ թուրք կառավարութեան կարելի էր թրքահայոց կացութեան որոշ բարելաւում մը ստանալ՝ եթէ Ռուսիա եւրոպական միւս տէրութեանց հետ, բայց ինքը անոնց ի գլուխ, եւ հաստատ կամքով, այդ բարելաւումը պահանջող ըլլար եւ կորցուած յանձնառութեանց

կատարումին զգեստը հսկող դատնոր Ասիկա Հայերուն հասկցնելու մէջ Զօհրապ, որ այդ մասին ինծի պէս կը մտածէր շատոնց ի վեր, արդիւնաւոր դեր կատարեց, խորհրդապահ բաց ազգացիկ գործունէութեամբ մը: Ան տարիներէ ի վեր բարեկամական յարաբերութիւններ ունէր՝ իբր փաստաբան՝ Պողոսյ ռուս ղեսպանատան բարձրագոյն պաշտօնեաներուն հետ, մասնաւորապէս ատաջին թարգման Պ. Անտրէ Մ'անտելլաթամի հետ, որ հայասէր մըն էր եւ այդ միջոցին, ինչպէս անկից ի վեր, այնքան ձեւերով ապացուցած է ի ի սրտագին համակրութիւնը մեր դատին համար. այդ սերտ յարաբերութեանց շնորհիւ Զօհրապ կարէրու բաժին մը ունեցաւ ռուս ղեւանազիտութիւնը հայկական դատին նպաստաւոր դարձնելու համար կատարուած աշխատանքներուն մէջ:

Ան այդ շրջանին ինծի դրկած է շատ շահեկան նամակներ, պահանջելով սակայն որ ու եւ մէկուն չխօսիմ աստոնց մասին, ու եւ մէկը ինծմէ գատ չտեսնէ գանոնք եւ կարգալէ յետոյ այրեմ է ներկայութեան իր փառիգարակ մէկ մօտիկ ազգականին որ դանոնք ինծի կը բերէր: Կատարած եմ իր պահանջը, խորապէս ցաւելով հանգերմ աղպիսի նամակներ շնչել ստիպուած ըլլալուս համար:

Այս նամակին համար, որ կ'աւետէր Բարենորոգմանց ծրագրին ստորագրումը Բ. Դրան եւ Ռուսիոյ կողմէ, Զօհրապ, այլ եւս վստահ չոր ու բարեբաստիկ շրջանի որ բացուիին, ուրախութենէ արքշիտ, ու եւ պահանջ չէր դրած այրելու Նորէն ոչ մէկուն եմ ցուցուցած զայն, բայց պահած եմ խնամքով՝ պահուելու արժանի թղթերու ծրարիս մէջ ուր մեր ժամանակակից կեանքէն բուսական բաղմաթիւ էջեր կան:

Այդ շրջանին Զօհրապ գործեց նաեւ ուրիշ ձեւով մը, որ դարձեալ լիովին գաղտնի մնաց, խմբագրած էր ֆրանսերէն գործ մը թրքահայ հարցին վրայ, գործ մը՝ ամբողջ տոքսիմաններու վրայ յեցած, եւ զոր գրելու համար իր փայլուն վիպագրի գրիչը մէկից գրած էր եւ ձեռք առած. իր, հզոր փաստաբանի գրիչը, ջերմ հայրենասէրի սրտի մը արիւնին մէջ թաթխուած, այդ գործին ձեռագիրը զրկեց ինծի, խնդրելով որ՝ բացարձակ գաղտնապահութեամբ՝ վրաս առնեմ. զայն տպագրել տալու եւ ցրուելու հոգը:

Փրբը տպուեցաւ եւ երեւցաւ La question arménienne à la lumière des documents տիտղոսով, եւ Ազգային Պատուիրակութիւնը զայն զրկեց ամբողջ երապակաւ ու ամերիկեան մամուլին, հեղինակը կը ներկայանար իբր Դրանասցի մը՝ Marcel Léart անրւնով: Իր փաստացի, յստակ, չափաւոր, համոզիկ պարունակութեամբ, եւ դրուած թէգին ճշմարտութիւնը պայծառօրէն ապացուցանող տոքսիմաններով, այդ գիրքը ուր հեղինակը թրքահայ հարցին բանաւոր լուծումը ոչ միայն արգարութեան անվիճելի պահանջ մը, ոչ միայն քաղաքակրթութեան ու խաղաղութեան մատուցուելիք դնահատելի ծառայութիւն մը, այլ եւ նոյն իսկ թուրքիւի հիմնական շահերուն նպաստաւորը ըլլալը կը փաստէր, լաւագոյն տպաւորութիւնը գործեց Եւրոպայի մէջ, ու մեծապէս օգնեց Ազգ. Պատուիրակութեան ջանքերուն յաջողման: Ոչ ոք զիտցաւ թէ գործին հեղինակը Զօհրապն էր, ոչ իսկ Պօղոս Նուպար փաշան, որուն ըսի թէ աղնիւ Դրանասցի մըն էր այդ գիրքը յօրինողը, մինչեւ որ բաւական ատեն յետոյ՝ ինքն իսկ հեղինակը յանի մը օտար ու հայ մօտիկ բարեկամներու փոփոսացած ըլլալով գաղտնիքը, ատիկա ծանօթ դարձաւ հայկական ու հայաստանական որոշ, ոչ շատ լայն, շրջանակի մը մէջ: Զեմ կարծեր սակայն որ թուրքերը զիտցած ըլլան այդ գրքոյկին հեղինակը Զօհրապն ըլլալը ինչպէս եւ որոշ տեղեկութիւն ունեցած ըլլան բարենորոգմանց հարցին համար հայկական գործունէութեան մէջ անոր ունեցած մասնակցութեան վրայ, զիտէին որ ան «լաւ Հայ» է, կը կասկածէին անկից, բայց անոր անյայտ արարքներուն անծանօթ էին: Ան վարդգէսի հետ Հալէպէն Տիարպէթի տարուելու միջոցին, ամայի ու մութ անիկան մը վատարէն սպաննուեցաւ զոհէի մարդասպանի մը ձեռքով: Կարելի է սակայն ըսել թէ ան աքսորուեցաւ ու մահուան դատապարտուեցաւ, ոչ այնքան՝ միւս հայ մտաւորականներուն պէս՝ լաւ Հայով, թուրք ազգասէրի կամ յեղափոխականի համբաւ ունեւայուն համար, որքան իր մէջ գտնուող զգայուն ու անզուսպ մարդուն մէկ պոռթկումին պատճառաւ. բոլոր միւս մտաւորականներուն, աշխարհական ու եկեղեցական ղեկավար գէմբերուն աքսորէն յետոյ, Զօհրապ դեռ Պոլիս էր, եւ կը կարծուէր թէ պիտի մնար հնո. բայց այդ ճապուկ, ճարտար,

ներամխու մարդը, մերթ անկարող ազնիւ յուզման մը պայթումն արթնելու, ամենէն արի յանդգնութիւնները կ'ունենար, ատոնցմէ մին, զոր ինք ունեցած է հայալինը եղծոնին սկսելէն յետոյ թալարթի երեսին պոռալով իր զայրոյթը, իր մահազմէոն արտասանել տուած է դոխածին ճիւղապետին. « Զօհրապ՝ Զղազրգիւ ու յուզուած վիճակ մը ունէր, կը պատմէ Ալպոյսեան. իր Զայնու-թիւնը եւ յուզումը աւելի կը սաստկացնէին այն բազմաթիւ դիմումները որ աքսորականներու ընտանիքներ ամէն օր իրեն կ'ընէին, իբր մէկուս իր բարեխօսութիւնը եւ միջնորդութիւնը խնդրելով: Ամէն օր իր ճամբան սպասող տասնեակ կիներու, ողորմուկ տղայոց եւ անձկալի ընտանիքներու շարունակական աղաչանքները ու պաղատանքները եւ հոգեկան այն վրդովանքը որ իր անձին իսկ վտանգուած ըլլալու գիտակցութենէն կը ծագէր, զինքը մղեցին յանդգնութեան ու կատաղութեան: Այս հոգեկան տրամադրութեան տակ, բոլորովին գրգռուած, յուզուած, իր բոլոր զայրոյթը կ'արտայայտէ օր մը Իթիթիհատի ընդհ. քարտուղար Միտհաթ Շիրքի պէյի եւ ներքին գործոց նախարար թալէաթ պէյի եւ անոնցմէ հաշիւ եւ բացատրութիւն կը պահանջէ, Հայոց նկատմամբ գործադրուած այդ անսահման եւ անփախճան ոճիրներուն համար:

«Օր մը, կ'ըսէ, ապահով եղէք որ հաշիւ պիտի պահանջուի ձեզմէ եւ դուք չպիտի կարենաք արդարացնել ձեր արարքները:

«Թալէաթ պէյ հեզմանքով կը հարցնէ.

« — Ո՛վ պիտի պահանջէ այդ հաշիւը:

« — Ե՛ս, կը պատասխանէ Զօհրապ, ինքն-հրդարանի մէջ իբր Հայ մէկուս ձեռնէ հաշիւ պիտի պահանջեմ:

«Այդ վայրկեանէն իսկ վճռուած էր իր մահը:

«Հետեւեալ օրը Մայիս 20՝ կը ձերբակալուէր Զօհրապ՝ Կարնոյ մէկուս վարդգէսի հետ եւ ուղարկի կառախումս կը դրուէր, զրկուելու համար զէպ ի Տիարլէքի, որուն Պատերազմական Ատեանէն իբր թէ հարցաքննութեան կը կանչուէին: Իթիթիհատը վճռած էր մէջտեղէն վերցնել զանոնք, հաշիւ պահանջող ոչ ոք ձգելու համար: 1՝

Զերբէզ Ամէտ. Զօհրապն ու վարդգէսը սպաննող հրէշը, թուրք պատմագէտ Ամէտ Բէֆիքին սա սոսկալի բառերով ներկայացուցած է իր գործած ոճիրը. « ... Ֆետոյ Զօհրապը ձեռք անցուցի. ոտքիս տակ առի, խոշոր քարով մը զուլսը ճգմեցի, ճգմեցի, ճգմեցի մինչեւ որ սաստկեցաւ... 1՝ Այդ սքանչելի զուլսը, որ պարծանքներէն մին էր հայ ցեղին, այս պօգալի ձեւովն է որ իր կեանքը կորսնցուց, ի յաւիտենական ամօթ այդպիսի

ԳԻՐԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ

ոճիր մը գործել տուող վայրենի կառավարութեան:

Քաղաքակիրթ երկրի մը մէջ, կառավարութիւնը, նոյն իսկ եթէ ծանօթ դառնար Զօհրապի մը իր ցեղին շահերը պաշտպանող գործիչի բարարքներուն, պիտի շատանար զայն դատարանի առջեւ հանելով, եւ դատարանը շատ շատ առեւն մը բանտարկութեան պիտի դատապարտէր զայն իբր Տէրութեան շահերուն դէմ գրիչով ու խօսքով գործող անձ մը. բայց Զօհրապ իր կուռ ու ճարտար պերճախօսութեամբ թերեւս նոյն իսկ պիտի համոզէր դատաւորները թէ ինք ընկելով ինչ որ ըրած է՝ թէ՛ իր ցեղին իրաւունքներուն, թէ՛ արդարութեան սկզբունքին եւ թէ՛ Տէրութեան պատուին ու լաւ հասկցուած շահերուն ծառայելու հաւատքն ունեցած է, եւ հաւանօրէն ազատ պիտի արձակուէր:

(1) Ալպոյսեան. «Անիկտագող Գէմքեր», Գրիգոր Զօհրապ, իր կեանքն ու գործը, Պոլիս, 1919:

(1) Ա. Ալպոյսեան, Գրիգոր Զօհրապ:

Չկայ Հայ որ չգիտնայ Չօհրապի անունը, եւ չսիրէ զայն իբր մեր մեծ գրազէաներէն մին: Չկայ Հայ որ չգիտնայ թէ՛ ան մեծագոյն փաստաբաններէն մին եղաւ զոր մեր ցեղն արտադրած ըլլայ: Ամենքը գիտեն թէ՛ ան ազգասէր մըն էր, թէ՛ Միացեալ Ընկերութեան հիմնադիրներէն եւ ղեկավար ուսերէն մին, Հայոց Նրեափոխանական Ժողովի ամենէն կարող եւ ուժեղ անդամներէն մին եղաւ եւ յետոյ՝ Օսմանեան Խորհրդարանին մէջ իբր հայ երեսփոխան կարեւոր դեր կատարեց. բայց ինչ որ ան ըրած է ստուերի մէջ՝ հայկական հարցին համար, քիչ Հայեր գիտեն: Պէտք է բոլոր Հայերը գիտնան Չօհրապի կեանքին այդ գիծը: Նամակը զոր կը հրատարակեն, անոր ազգասէր գործիքի տաք սիրտը եւ յստակ ու զրական միտքը ցոյց կուտայ պայծառօրէն: Ու կ'արժէ որ օր մը իր Ֆրանսերէն գրքովը հայերէն թարգմանուի ու մաս կազմէ իր գործերու ամբողջական հաւաքածոյին, հայկական հարցին վրայ Հայերէն կողմէն գրուած գործերուն լաւագոյններէն մին է այդ գիրքը:

Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումէն առաջ, Չօհրապ գրեթէ ամէն տարի կուգար ամիս մը Փարիզ անցընել: Իւրաքանչիւր անգամ, յաճախ իբրաւ կը տեսնէինք, ու սրճարանի մը անկիւնը քաշուած՝ երկար խօսակցութիւններ կ'ունենայինք: Պոլիս, ուր երկուքս ալ ծնած ենք, եւ իրեն հետ մտերմակա՛ն յարաբերութիւն չեմ ունեցած, ան զրական երէց ընկեր մըն էր, որուն համար մեծ յարգանք եւ հիացում ունէի, ան ինծի ազնիւ համակրութիւն մը ցոյց կուտար. զինք ճանչցած էի խմբագրատան մէջ Արփիարի, Շահապարի ու Բաշպեանի Հալլենիքին, որուն ամենէն սրտադին ու ամենէն տաղանդաւոր աշխատակիցներէն մէկն էր առաջին շրջանին, հոն միայն կը տեսնէի զինքը:

Յետոյ, ան Մասիս երկշաբաթաթերթը սկսաւ հրատարակել Հրանտ Ասատուրի եւ Տիգրան Գամարակեանի հետ, եւ եւ կ'աշխատակցէի թէ՛ Հալլենիքին ու թէ՛ Մասիսին: Այդ միջոցին զրաքննութիւնը արգելած էր ոտանաւոր գրութեանց հրատարակումը — որովհետեւ լրտեսներ այնպէս հասկցուցած էին Սովետներէն թէ՛ ոտանաւորով կարելի է աւելի զիրաւ փտանգաւոր զազափարներ խորհրդաւոր՝ ձեւով մը արտայայտել, ատիկա պատճառ

եղաւ արձակ քերթուածներու նորամուտ անոնի զարգացման, ու ես մահաւանդ՝ ոտանաւոր չկարենալ հրատարակելու ցաւ ատով կը սփոփէի՝ անգամ մըն ալ իմ մէկ ոտանաւորս արձակի ձեւով հրատարակեցինք... Ինչպէս Չօհրապ, որ իմ ոտանաւորներս կը սիրէր, յաճախ ու ճարպիկ դիմուկներ ըրաւ կառավարութեան մօտ եւ տաղաշափեալ բանաստեղծութեանց հրատարակման արտօնութիւնը ձեռք բերաւ: Կը յիշեմ զեռ իր անուշ զէմքը՝ յաղթական ժպիտով մը լուսաւորուած՝ երբ այդ աւետիսը տուաւ ինծի. «Ազատեցի քեզ, կ'ըսէր, ա'լ Մուսաղ կրնայ հանդիստ սրտով քեզ ներշնչել»: Եւ իր շնորհիւ Մասիսը ինչպէս ուրիշ թերթեր վերսկսան ոտանաւորներ հրատարակելու՝ Այս բոլորին հակառակ սակայն մեր միջեւ յարաբերութիւնները զրական էին լոկ, տարեց վարպետի մը եւ խանդավառ նութեկի մը միջեւ զոյութիւն ունեցող յարաբերութեանց նկարագիրը կը պահպանէին: Այդ զրական յարաբերութիւնները վերջէրը պզտիկ ամպով մը ըստէ մը սքօղուեցան: Չօհրապ, որ աղուր ու շփացած կնոջ քմահաճ փոփոխականութիւններ եւ ջղայիւն նկարատութեան նուպաներ ունէր, յանկարծ օր մը ելաւ Թիւրքիքին մէջ ու յետոյ իր Մասիսին մէջ ինծի դէմ յօդուած մը գրեց, Ռեշիտո Պէրպէրեանի եւ Իւթիւնեանի հետ ունեցած զրական բանավեճերուս առթիւ: Իր գրութիւնը փայլուն էր, սրամիտ, ինչպէս միշտ, բայց անճիշդ եւ անարդար: Պատասխանելը շատ դժբեր էր: Պատասխանը գրեցի, եւ պիտի հրատարակէի, երբ Տէմիրճիպաշեան, որ Կեդրոնականի մէջ զլիսաւոր ուսուցիչներէն մին եղած էր, եւ որուն ցոյց տուած էի պատասխանս, խորհուրդ տուաւ չհրատարակել. «Այնքան իր զրածը անհիմ ու անճիշդ է, ըսաւ, որ օր մը ինք պիտի զղջայ եւ զարմանէ»: Հետեւեցաւ վարպետիս խորհուրդին, եւ պատասխանս պատռեցի: Եւ արդարեւ, ամիսներ յետոյ, երբ լոյս տեսաւ Թուրքի փառք Կիպակ, Չօհրապ Հալլենիքին մէջ ջերմ գնահատումի սրտաբուխ էջ մը հրատարակեց, ինչ որ վերանորոգեց մեր զրական սիրալիւ յարաբերութիւնները: Ատոնք քիչ յետոյ բոլորովին խռոկեցան՝ բաւական երկար ատենուան համար՝ երբ Չօհրապ յանկարծ իր Մասիսին մէջ ձեռք յօդուած մը հրատարակեց Հալլենիքին մէջ: Իր բարեկամներուն եւ աշխատակիցներուն զէմ

այդ անակնկալ եւ Հափազուրկ յարձակողականոր զայրացուց զիս, ու թէ՛ եւ ես անձնապէս ատոր մէջ խնդրոյ առարկայ չէի բնաւ, զգացած վրդովմունքս ու սրտմտութիւնս կծու բառերով արտայայտող նամակ մը ուղղեցի իրեն, ինք աւելի ծանր ձեւով պատասխանեց իմ վարմունքիս. եւ ա՛լ իրեն հետ ո՛րէ կապ չունեցայ մինչեւ որ Փարիզ գալէս քանի մը տարի յետոյ իրար նորէն գտանք: Ինքն իսկ ուզած էր որ այդ անցեալ բանակոտական անպը փարատէր իր եւ իմ ինչպէս եւ Բաշալեանի միջեւ, Տիգրան Կամաարականն է որ Բաշալեանը եւ զիս Ջօհրապին հետ հանդիպացուց՝ փարիզեան ճաշարանի մը մէջ, եւ այդ հանդիպումին մէջ վերստին գտանք մեր Ջօհրապը՝ աւելի քան երբեք սրտազինօրէն սիրալիր: Անկից յետոյ իմ յարաբերութիւններս իրեն հետ եղան հետզհետէ աւելի ջերմօրէն բարեկամական, վերջերը՝ աւելի քան բարեկամական, կրտսեր եղբօր մը յարաբերութիւնները շատ սիրուած անդրանկի մը հետ: Մեր տեսակցութիւնները երբեմն ժամեր կը տեւէին, օրուան բոլոր կարեւոր հարցերուն վրայ՝ համաշխարհային թէ՛ ազգային՝ գաղափար կը փոխանակէինք. կը խօսէինք մանաւանդ գրականութեան վրայ, մեր սիրած հեղինակներուն մասին մեր տպաւորութիւնները կը յայտնէինք իրարու: Անտոնաւալիօրէն քաղցր յիշատակ մը պահած եմ այդ հանդիպումներէն: Ինք կը դանդաղապէս իր Պոլսոյ «միտաութեան»՝ «Մտերմներս, դազափարակիցներս մեծ մասամբ ելան գացին, կ'ըսէր, լաւ կ'ապրիմ, հարուստի պէս կ'ապրիմ, բայց այն Հայրենիք—Մասիսի շրջանին մեր խումբը չունինք այլ եւս, մեր այն օրերուն մտաւորական ջերմ ու եռուն կեանքը չունինք:»

Ես կը մղէի զինքը ձգել Պոլսը ու զալ Փարիզ: Իրեն պէս հօգր ուղղւ մը Փարիզի մէջ ալ պիտի յաջողէր իբր փաստաբան, ու պիտի կարենար աւելի ազատօրէն ու լայնօրէն իր գրական կարողութիւններն ի յայտ բերել: Ան պիտի կարենար մանաւանդ մեծ զեռ կատարել մեր ազգային դատին նուիրուած գործունէութեան մէջ: Ան հրաբխային եռանդ կը միացնէր գրական ոգիի, հաշուելու, տրամաբանելու կարողութեան: Ան ի ծնէ «ըմբոստ» մըն էր, իր վայելաւոր եսամոլի երեւոյթին տակ ջերմ ազգասէր մը, ու նաեւ զիւսնազէտ ճապուկ միտք մը եւ թուրք ժողովուրդին ու

կառավարութեան ինչպէս եւ եւրոպայի քաղաքական կացութեան լաւ ծանօթ էր: Ան, ազատ ու մեծ երկրի մը մէջ, իր բոլոր կարողութիւնները լիովին դնելով ի սպաս մեր ազգային դատին, առանկարազ գործ կրնար կատարել: Թերեւս իսկ այն յաջողէր զիրացնել ինք երբեք ո՛րէ կուսակցութեան յարած չըլլալով, մեր կուսակցութեանց միջեւ միակ ծրագրի մը շուրջ համաձայնութիւն մը, որ այնքան անհրաժեշտ էր եւ զոր հակառակ ալքքան ջանքերու չէինք կըցած իրականացնել: Այսպիսի հրաւերէ մը խորապէս կը գգաձայնէ ինք, ու կ'ըսէր՝ անկէք շեշտով մը՝ թէ իրեն համար ալ ատիկա շատ սիրելի բան մը պիտի ըլլար, բայց կը վարանէր. կը յետաձգէր. «Կեցիր, կեցիր, կ'աւելցնէր, մեծ քալիս մը զարնեմ, ան ատենը կուգամ»: Այսինքն թէ խոշոր գործ մը կ'ուզէր յաջողցնել, եւ կարելոյ գոյամար մը իրեն ապահոված, նիւթական կացութիւնը ամուր հիմերու վրայ դրած, զալ այդպիսի կեանքի մը մէջ նետուի...: Իր սովոր կողմը՝ այն էր որ վարժուած էր շատ ճոխ ապրելու, եւ զրկանքի կեանք մը՝ ինչպէս եղաւ ազգային դատին նուիրուողներու գրեթէ ամենքին կեանքը, կը սոսկացնէր զինքը...: Այդ քալիսն երբեք չեկաւ իր բաղձացած առտիւնանով, եւ Ջօհրապ միշտ դարձաւ Պոլիս, յաջորդ տարին նորէն Փարիզ գալով իր գանձադանները աւելի եւս սուր շեշտով կրկնելու համար:

Համիտեան րեժիմին վերջին տարին, նորէն եկած էր Փարիզ. այս անգամ շատ յոգնած, հիւանդ, զրեթէ ջղադար: Կասկածելի դարձած էր Պոլիս, իրեն դէմ ամբաստանութիւններ եղած էին, փաստաբանութիւնն իսկ ի գործ դնել արգելած էին իրեն: Շուտաւա՛ր էր, Փարիզ մնալ կ'ուզէր, բայց միշտ չունէր. Պոլիս դառնալու կը վախճար: Այդ օրերուն, օր մը առի զինքը տարի Փարիզի մօտիկ Մէտոնի անտառը, ուր գմայլելի արեւոտ օրով մը երկար պտոյտ մը ըրինք՝ հարիւր բանի վրայ խօսակցելով. իրիկուան իջանք Պէլվի, ուր ֆրանսացի մտերիմ մէկ բարեկամին մօտ տարի գինքը, եւ միասին ճաշեցինք. ճաշէն յետոյ, մութին, երեքս իջանք մինչեւ Պէլվիի փոքր Թէրասը, ուրկից Փարիզը զրեթէ ամբողջ կ'երեւայ հեռուն իր վեհափառ զեղեցիկութեանը մէջ փռուած, տուներու անթիւ լոյսերը կը ծակծկէին մօռյլ հա-

մայնապատկերը որ մեր առջեւ կը տարածուէր: Երազուն դիտելէ յետոյ այդ տեսարանը, «Ո՛վ գիտէ, բաւա Ջօհրապ, ինչքան ցաւեր կան կուտակուած այդ կանթեղներուն լուսաւորած իւրաքանչիւր տան մէջ»: — Բայց ինչու երթադրել, յարեց Ֆրանսացի բարեկամս, որ ցաւեր միայն կան այդ տուններուն մէջ. թերեւս սիրոյ, ուրախութեան տեսարաններու վրայ է որ կը փայլին այդ լոյսերը...» Մինչ ճգոր ու երջանիկ ազգի մը մէկ զաւակին պէս կը տեսնէր իրերը, միւսը՝ դժբաղդ ու տկար ազգի մը...

Եւ օր մըն ալ. Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակման լուրը եկաւ: Եւ շատ արեւոյցայ, ո եւ Վստանութիւն չունենալով ժէօն-թիրաքերուն վրայ, եւ զիտնալով որ այդ Սահմանադրութիւնը մեր հայկական հարցին թաղումը պիտի ըլլար: Ան յուսալից էր. «Նոր մարդիկ կան թերեւս անոնց մէջ, կ'ըսէր, պէտք է քաջալերել զանոնք, օգնել անոնց», եւ իսկոյն մեկնեցաւ Պոլիս: Այստեղէն խանդավառ նամակներ գրեց ինծի: «Նոր» թուրքերը իրապէս կային, տեսեր, շօշափեր, մօտէն ճանչցեր ու գնահատեր էր զանոնք: Կը լսողէր որ անպատճառ Պոլիս դառնային, ուր՝ ըստ իրեն՝ ընելիք շատ բան պիտի ունենային: Կը մղէր գիտ (Առաջ) իտին մէջ, — ուր ժէօն-թիրաքերու եւ Դաշնակցութեան միջեւ Փարիզ կնքուած համաձայնութիւնը խտտօրէն քննադատող քրօնիկ մը հրատարակած էի քանի մը ամիս առաջ, քրօնիկ գոր ղէպքերը յետոյ այնքան դանտօրէն արդարացուցին, — համակրական բան մը գրէի նոր րէփորմ մասին: Համոզմունքս հիմնական փոփոխութիւն չկրեցին իր նամակներէն, բայց որովհետեւ զինքը շատ կը յարգէի, մամռեցի որ թերեւս օրոշ չափով իրաւունք ունէր, եւ գրեցի Ազատութեան յաղթանակը յօդուածս եւ Ազատութեան օրինագիտը արձակ քերթուածս, որոնց առաջինը Անախիտի իբր յաւելուած հրատարակուեցաւ: Եւ երկրորդը պոլսական թերթի մը մէջ, Նորէն՝ յօդուածիս մէջ, գնահատելով հանդերձ թուրք յեղափոխականներու կատարած գործը, որուն ռահպիրանները Հայերեւեկած էին, յոյս կը յայտնէի որ այս նոր րէփորմի ղեկավարները պիտի ապացուցանէին նաեւ իրենց ազատամտութիւնն ու արդարաւարութիւնը: (Յիշ յօդուածը լրջօրէն գործադրելով, ինչ որ հեղինական քննադատու-

թիւններ յարոյց՝ նոյն իսկ Յարութիւն Մօստիշեանի պէս խռհական ու չափաւոր ազգասէրներու կողմէ, որոնք տարօրինակ կը գտնէին որ թրքահայաստանի համար մասնաւոր բարեկողմանց խօսքը կ'ընէի ղեռ երբ տարող Օսմանեան Տէրութիւնը հիմնովին պիտի բարեկողմանցէր... Ուղեցի նոյն իսկ երթալ Պոլիս, գէթ մէկ երկու ամսուան համար. — նորէն Փարիզ դառնալու հաստատ որոշմամբ. — մօտէն տեսնելու համար այդ նոր րէփորմը, ու մանաւանդ վերստին տեսնելու համար ծննդավայրս, հին բարեկամներս, եւ իմ սիրելի երկրորդ մայրս, որ դեռ ողջ էր եւ զոր կարօտցած էի: Առանց Ջօհրապին, ոչ այդ երկու գրութիւնները յօրինած կ'ըլլայի, ոչ Պոլիս զգացած: Պոլիս, ամէն ինչ զիս վերահաստատեց իմ համոզումներուս մէջ: Այդ մէկ ամսուան միջոցին ուր հոն մնացի, Պէշիկթաշ՝ ուր կը բնակէի, թուրք մարտիւր երիտասարդ Յոյս մը բռնելով ոստիկանատուն տարաւ. ու հոն ոստիկանութեան աշխիւ տակ կտոր կտոր ըրաւ, որովհետեւ այրի թրքուհի մը հետ համարձակեր էր սիրային յարաբերութիւն ունենալ... Ըրողը ըսալ ցեղերու ներկայացուցիչներէն բաղկացած պատգամաւորութիւն մը զնաց Միւծ Եւ պարբերաբար, խնդրելու որ պատժուին այդ մարդասպանները. եւ սակայն ոչ ոք պատժուեցաւ... Իրիկան մը որ Ատոմ Եարճանեանին տունը հիւր էի, մեղի բսին թէ հետեւեալ օրը խռհմութիւն պիտի ըլլար չէիմէլ Պոլիս, վասն զի մոլեռանդ մահմետականները մտադիր էին ջարդ մը փորձել: Ատոմ եւ ես միասին իջանք Պոլիս: Փակ էին խանութիւնները. Սթամպուլի փողոցները գրեթէ ամալի էին. սակաւաթիւ անցորդներուն ղէմքերը՝ մոռալ ու սպանապղին, կամ անձկոտ: Եւ անս տեսանք յանկած վոհմակ մը ջարդարարի ետախով մարդերու որ կանանչ փաթեթոցաւոր զաժան ղէմքով մոլա մը զահաւորակի մը վրայ նստեցուցած՝ զայն ուսերնուն վրայ առած եւ ամէն կողմէ պաշարած, ռոնցներ արձակելով փողոց մը կ'անցնէին... Ձարդը տեղի չունեցաւ, բայց անոր շունը կը տիրէր քաղաքին մէջ, անոր ոգին, կենդանի, յամառ, դարմանակալ կը սպասէր մթնոլորտին մէջ: Ջօհրապ ալ եւս, բայց էր մտածել միշտ որ ուրիշ բան չկար ընելիք բացի կարելի եղած չափով օգտուելէ իրերու նոր վիճակէն որ լուսազայն էր

քան երկկուսանը՝ Յուսափաբ էր մանաւանդ Հայերէն. ուզած էր Օսմանեան Սահմանադրական Ակումբ մը կազմել՝ Հայ չափաւոր ազատամիտ պուրժուա տարբերով, զինք բնաւ չէին խրախուսած։ Ուզած էր թերթ մը հիմնել, միջոցները չէր գտած։ Կոռզեր – եւ իր իրաւունքն էր, ու Հայոց շահն ալ այդ կը պահանջէր – Օսմանեան Խորհրդարանը մտնել իբր մէպուս. Հայ պուրժուաները, որոնց ղէմ իր զրիչը աշնքան կծու եղած էր յաճախ, ոչ համակրութիւն ունէին իրեն համար, ոչ վստահութիւն իր վրայ, անոնց մէջ կային իսկ որ զինքը կասկածելի, վտանգաւոր կը նկատէին, իբր շահամուլ, յեղկեղուկ, աննկարագիր մարդ։ Այդ շրջանակի մարդոցմէ ոմանց հետ վէճեր ունեցած եմ այդ օրերուն։ Ինծի համար, Զօհրապ վայելաւոր, քմահաճ, երկրորդական բաներով մէջ՝ փոփոխական մարդ էր, բայց խորքին մէջ՝ թունդ ազգասէր, եւ ազնիւ մարդ, ու շատ կարող միտք, անոր պէս երեսփոխան մը Օսմ. Խորհրդարանին մէջ ունենալը Հայոց համար բարիք մըն էր։ Հայ պուրժուաներու անհասկացողութիւնն է որ Զօհրապը միեջ Դաշնակցականներուն եւ միւս յեղափոխական կուսակցութեանց վրայ՝ կը թնկնուէր։ Օսմ. Խորհրդարանը մտնելու համար, ուր յետոյ ամենքը տեսան թէ ան Հայ ցեղին շահերը ամենէն աւելի ուժգնորէն պաշտպանող, իր տաղանդով անոր ամենէն աւելի պատիւ բերող Հայ անգամը եղաւ։ Այդ օրերուն, Զօհրապ ինծի տուաւ իր բարեկամութեան մէկ ուրիշ սիրուն ապացոյցը, զոր հոս չեմ կրնար չյիշել։ Այդ միջոցին, նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար թրքահայ պատգամաւորներ բնորոշու վրայ էին. Բարբէն Սրբազանի թեղադրութեամբ, Գուրեան Սրբազան, որ պատուարարական տեղապահ էր, եւ Խարախանեան Սրբազան, հաճեցան զիս նշանակել տալ պատգամաւոր Շապին-Գարահիսարի եւ Մուշի. երբ ասիկա հաղորդեցի Զօհրապին՝ «Ազգային Ժողովին մէջ էր», յայտնելով բուն ուրախութիւնս որ այդ մեծ առթիւ՝ շնորհիւ իմ երեք եկեղեցական բարեկամներուն՝ Հայաստանը տեսնելու բազմը պիտի ունենայի, Զօհրապ միանգամայն հրճուանքի ու զայրոյթի պայթում մը ունեցաւ. «Սուանց քեզի բան մը յայտնելու, ըսաւ, եւ Ազգային Ժողովի աղանդերուն առաջարկեցի որ քեզ ընտրեն իբր Պոստյ պատգամաւորներէն մին. պատասխա-

նեցին թէ՛ «Մենք ալ զայն կը յարգենք, բայց դրամ չունի, մենք լաւագոյն է որ բնորենք այնպիսի անձեր որ իրենց դրամով երթան Էջմիածին...»։ «Եղբայր, կը պոռար, ե՞րբ մարդ պիտի ըլլանք, այս դարուս ինչպէս կարելի է դեռ այսպէս մտածել...»։ Եւ արդարեւ Ազգ. Ժողովը աշխարհական պատգամաւոր բնորեց Պ. Իփրաիմեանը, Պ. Թօփալեանը եւ Պ. Գօրեանը, լաւ Հայեր, որ սակայն բերանին մէջ անգամ չբացին Էջմիածնայ եկեղեցական ժողովին ամբողջ տեսողութեանը։

Կովկասէն եւ ուղղակի Փարիզ դարձայ, ուր մնալ ու իմ հասկցած ձեւովս մեր ազգին համար աշխատանքը շարունակել աւելի քան երբեք որոշած էի Պոլիս անցուցած մէկ ամիսէս յետոյ։ Սահմանադրական բեմիմի այդ շրջանին, Զօհրապ մէկ քանի անգամ՝ նորէն եկաւ Փարիզ՝ Իրիկուն մը, Էսպար Շահէնի՝ իրուն ներկարչական գործին հիացողն էր՝ տանը մէջ, հանգուցեալ Ռափայէլ Մարկոսեան եւ ինքը իրարու հանդիպեցան։ Զօհրապ հոն մէջտեղ նետեց սիրուն զաղափար մը, այն է որ Մարկոսեան զլուխ անցնէր հայ ուսանողներու համար մասնաւոր տուն մը հաստատելու ձեռնարկի մը, տուն մը ուր անոնք մէկտեղ ապրէին, մշտնադէն պայմաններով, հսկողութեան տակ փորձառու եւ ձեռնհաս հայ տեսուչի մը որ անոնց հայկական կրթութիւնն ալ զարգացնելու հոգ տանէր։ Մարկոսեան խանդավառութեամբ, եւ խոստացաւ 10,000 Ֆր. նուրիչ, եթէ ուրիշներ ալ միանային իրեն։ Զօհրապ Պոլսէն հետապնդեց այդ ծրագիրը, որուն եւ ալ կրցածին չափ ուժ կուտայի. ամբողջ ծրագիր մը խմբագրելով զրկեց ինծի որ ներկայացնած զայն Մարկոսեանին, ծրագիր ուր իր առաջին զաղափարը աւելի ընդարձակած էր։ Ոչ ոք Մարկոսեանին 10,000-ին վրայ զուժար մը ուղեք աւելցնել, եւ այդ ծրագիրը մնաց չգործադրուած։ Բայց թերեւս այդ զաղափարն է որ Մարկոսեանին մտքին մէջ արմատանալով, յետոյ իրականացաւ Մարկոսեան Ծովանի ձեռքի տակ, իսկ Զօհրապը բուն իսկ թեղադրած զաղափարը՝ շատ աւելի մեծ սահմանի մը մէջ ահա իրականացաւ Պօղոս Նուպար փաշայի նոյն ոգով յղացած եւ կենդանութեան իսկ մարմնացուցած Հայ Ուսանողական Տան հիմնադրութեամբ։

Ատանայի կոտորածէն յետոյ երբ Փարիզ տեսայ զինքը, հարցուցի թէ հիմայ ի՞նչ կը

մտածէր թուրք սահմանադրական ընտիրի մասին, ժպտեցաւ տխրօրէն, «թուրքերուն մէջ, ըսաւ, մինչեւ ցարդ կը հաւատամ, կան իրապէս ազատամարտիւնք, բայց քիչ են, զան-գուաւոր ահաւորապէս տգէտ է եւ մոլեռանդ-իակ մերիւններուն մէջ ալ խենթներ կան: Այդ խռովայոյզ երկրին մէջ, մշտապէս խռովեալ տարր մը եղեր ենք հիմայ: Անոնց համար շարքը քնական ու սովորական բան մըն է, իսկ մեր խենթները շարքը հրաւիրելու, պա-թեկներու համար ամէն ինչ կ'ընեն:» Խորապէս ազդուած էր սակայն Կիլիկիոյ վրայ խուժած ահաւոր աղէտէն, «Մարդու մ'ըսեք, կ'աւելցնէր, բայց Պապիկեանին համբաւաւոր տեղեկագիրը եւ եմ խմբագրած:» Զօհրապին կտորով «ես եմ խմբագրած»ը կը նշանակէր թէ տեղեկագիրը զոր զրած էր այն լուրը, պարկեշտ եւ անվէհեր Հայը որ Պապիկեանն էր եւ որ այդ անվէհերութեան զոհ գնաց, Զօհրապ առած, իր մեծ փաստաբանի ճարտար մեթոտներով ու մեծ գրադէտի կուռ ուճով վերամշակած, զօհրապացուցած էր: Եւ ամէն ոք կը յիշէ այն յանդուգն ու ճարպիկ ճարտ գոր Ատանայի կտորածին նուիրուած հարցապնդման օրը, Զօհրապ արտասանեց Սոմ, Խորհրդարանին մէջ:

Պալքանեան պատերազմներու միջոցին, Զօհրապ, որ մինչեւ այն ատեն, հայկական դատին համար մղուած գործունէութեան շատ քիչ մասնակցած էր թիւրքեւ հաւատք չունե-նայուն համար՝, ոտքով գլխով թէեւ զադու-նի՝ այդ շրջանին մեծ յոյսեր ներշնչող հան-գամանքներէն եւ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս նուպարի եւ անոր գործա-կիցիներուն եռանդուն ու կորովի շանքերէն խանդավառուած, ինքնաբեր ու կարեւոր աշ-խատակողութիւն մը բերաւ այդ գործին, ինչ-պէս ցոյց տուի յօդուածիս սկիզբը, եւ ինչ որ կը զգացուի այնքան ոգեւորութեամբ գրուած իր նամակին մէջ զոր կը հրատարակեմ ստո-րեւ: Այդ օրերուն 1913 է որ ան ունեցաւ նաեւ այս տողերը գրողին գրական ու հան-րային գործունէութեան յոբելեանը սարքելու վեհանձն գաղափարը. եւ եթէ վերոյիշեալ նա-մակին վերջին էջը չեմ կրնար հրատա-րակել: պատճառն այն է որ իր բարեխառու-թիւնը ինծի համար, հոտ՝ ինչպէս եւ այդ օրե-րուն գրած ուրիշ նամակներու մէջ, ծայրայեղ ազնւութեամբ ու ներողամտութեամբ լի է:

Այդ առթիւ անգամ մը եւս տեսայ ես թէ այդ բուռն, կրքոտ, քմահաճ մարդուն մէջ ի՞նչպիսի-սի խոր զգացող սիրտ մը, ճշմարիտ Հայու եւ ճշմարիտ բարեկամի սիրտ մը կար:

Կ'երեւակայէ՞ք, բարենորոգմանց ծրագրի մասին խանդավառ ու հաւատաւոր այդ նա-մակը զրած ատեն, թէ տարի ու կէս յետոյ, համաշխարհային զարհուրելի պատերազմ մը պիտի պայթէ՞ր, որ ոչ միայն պիտի հիմնայա-տակ քայքայէր Պալքանեան պատերազմներու վաղորդայնին մեր վաստեղած այդ բարենո-րոգմանց ծրագիրը, այլ եւ պիտի յանդգր թրքահայութեան փճացումը:

Վերջին անգամը որ տեսայ զինքը Փա-րիզ, մեծ պատերազմէն երկու կամ երեք տա-րի առաջ էր: Այդ շրջանի վերջին տեսակցու-թիւնը ունեցանք Փարիզի մօտ գիւղ մը. յե-տոյ միասին դարձանք Փարիզ, եւ կառքով ի-րեն ընկերացայ մինչեւ իր պանդոկը. երբ հասանք պանդոկին առջեւ, ես թեւեք բացի զինքը զրկելու եւ մնաս բարովի համբոյրը ի-րեն տալու, ինչպէս կ'ընէինք ամէն անգամ երկար բաժանումէ մը առաջ: Դէմքը մոպպե-ցաւ յանկարծ, հրեց զիս, գլուխը անդին դա-րած, կարեքի դռնակը ջղուտ շարժումով մը բացաւ, ու առանց ետին նայելու՝ խենթի պէս նետուեցաւ դէպ ի պանդոկին դուռը. զիս ձգե-լով շուարած՝ կառքին մէջ որով պիտի Հա-րունակէի երթալ մինչեւ տունս Հասկցայ իս-կոյն իր այդ տարօրինակ վարմունքը թելա-զորով երեքին զգացումը, որ շատ տխուր էր, եւ սարսուցի, ինծի անգամ մը ըսած էր ար-դէն թէ ամէն հեղ որ իր մէջ սիրելիէն կը բաժնուի երկար առեւտուան մը համար, արտի անդիմադրելի սեղմում մը կ'ունենայ՝ մտու-ծելով որ թիւրքեւ այլ եւս զայն պիտի չտեսնէ եւ հրաժեշտի խօսքերն ու ժեսթերը զինք անձկութեամբ կը լեցնեն...

Այս անգամուն, իր նախազգացումը ճիշդ էր, և հաւորապէս ճիշդ: Այլ եւս չտեսանք զիրար:

Ինծի հաղորդած են, զինադադարի շրջա-նին, թէ երբ պատերազմի հաւանակաւոր-թեանց զորոյց սկսած է տարածուիլ ու զօրա-նալ, Զօհրապ ըսեր է իր մտերիմներուն «Վա՛յ Հայ ժողովրդին, եթէ համեմատական պատե-րազմ ծագի, թուրքերը՝ Իթթիհատէն դեկա-վարուած՝ անպատճառ կը միանան Գերմանիոյ, եւ թրքահայութեան համար մահացու վայառկ

կայ այն ատեն: Ինք գիտէր, մօտէն ճանչալով Իթթիհատական թուրքերը, թէ անոնք իրենց մտքին մէջ ունէին ոչ-թուրք տարրերը ճգմելու տիրական զաղափարը, գիտէր թէ բարենորոգմանց ծրագրին ստացմամբ Հայ գործիչներու ունեցած յաջողութիւնը, զոր թուրքիոյ համար պարտութիւն մը եւ նուաստացում մը կը նկատէին, կատղեցուցած էր զանոնք. եւ թէ այդ ծրագիրը կրնար օգուտ տալ Հայութեան՝ ու նոյն իսկ Օսմանեան պետութեան (ստոր միշտ համոզուած կը մնար՝ պայմանով որ ընդհանուր խաղաղութիւնը շարունակէր եւ ամբասար, եւրոպական տէրութիւնները բուռն վէճեր ու պառակտումներ չունենային, եւ թուրքիոյ վրայ հսկող եւրոպա մը, ու մասնաւոր Ռուսիա մը, մնար՝ զօրեղ, հմայքոտ, ազդեցիկ: Պատերազմը պայթեցաւ, թուրքը մտաւ անոր մէջ, ու մեր բոլոր Զօհրապները դաջին կորչիլ արհաւիրքի ճաճքուն մէջ, եւ «Վայ հայ ժողովրդին» մարգարէութիւնը իմ խեղճ բարեկամիս երեւակայածէն ալ աւելի սոսկալի կերպով իրականացաւ:

Բանաստեղծ մը կար այդ տարօրինակէս բարդ ու հզօր մարդուն մէջ: Իր մէկ անտիպ կարեւոր նամակին հրատարակման առթիւ գրուած այս քանի մը էջերուն մէջ, ուր կ'ոգնէ իր սիրելի թանկագին դէմքը եւ իրմէ ունեցած յիշատակներս, չեմ յաւակնիր այդ արտակարգ դէմքին ամբողջական կենդանագիրը տալ՝ նոյն իսկ իր էական գծերուն մէջ: Քանի մը հատոր կարելի է գրել այդպիսի մարդու մը՝ իբր մարդ, իբր գրագէտ, իբր փաստաբան, իբր գործիչ հոգեկան ու մասնաւոր անձնաւորութիւնն արտայայտելու համար: Արշակ Ալպոյաճեանի Զօհրապի նուիրած գիրքը, զոր հրատարակեց անոր մահուընէն հինգ տարի յետոյ եւ որ շատ աւելի յաջող գործ մըն է քան Ձերագին նուիրուածը, Զօհրապի բազմաձեւ անձնաւորութեան այդ զլլաւոր գծերն արդէն իսկ ցոյց կուտայ ճշգրտութեամբ, նրբութեամբ, կենդանութեամբ, ու մանրամասնութեանց, վաւերաթղթերու եւ մէջբերումներու ճոխ պաշարի մը վրայ հիմնուած: Իսկ այս հակիրճ նոթերուն մէջ, որ յիշատակի էջեր են, չեմ կրնար գէթ քանի մը

տողով չմատնանշել ինչ որ Զօհրապի անձնաւորութեան ամենէն կարեւոր ու մնալուն տարրը եղաւ, գրական մարգր, որուն մէջ բանաստեղծ մը կար: Ան ինչ որ ըրած է՝ հզօրապէս ըրած է. եղած է կեանքի ուժեղ վայելող, ուժեղ փաստաբան, ուժեղ հանրային գործիչ. բայց իր գործունէութեան ձեւերէն այն գործ ամենէն աւելի հրայրքով, հեշտանքով կը կատարէր, գրականութիւնն էր: Կը պաշտէր գրականութիւնը, մտաւոր կեանքի երկրպա-

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ
Իւ վերջին լուսանկարը

գու էր. բանաստեղծը, գիտունը, արուեստագէտը՝ գերազոյն մարդերն էին իրեն համար. եւ էթէ չունենար իր բարդ անձնաւորութեան մէջ այն վայելաւոր ու գոռոզ գիծը՝ որ շատ զօրեղ էր եւ որ զինք մղեց շատ յաճախ գրած վաստիկելու յատկացնել իր ուժերուն մեծ մասը քան Արուեստին, կամ էթէ մեծ հարբատութիւն մը բաղդին բերմամբ իր վրայ ինկած ըլլար յանկարծ, ան իր բոլոր բազմները եւ բովանդակ վաստակը յօժարակամ պիտի ընծայէր գրական կեանքի մը, եւ պիտի արտադրէր շատ աւելի ընդարձակ եւ հզօր գործ մը քան ինչ որ կը թողու: Օր մը որ Փարիզ գինքը հանդիպուցի Շիրվանդադէրին ու միասին քանի մը ժամ անցուցինք. Շիրվանդադէի իրեն ուղղած սիրուն խօսքերուն ան պատասխանեց՝ «Ես ամենէն մըն եմ, գրականութիւնը շատ սիրելուս համար՝ պարագայ ժամերուս մէջ քանի մը գրած եմ»: Ամենէն մըն էր, վարպետ մըն էր, հայ նորավէպին

իշխանն էր, եւ կը մնայ մինչեւ այսօր, ինք է որ մեզի տուած է նորազգացներ որ Մոփասսանի լաւագոյններուն կը հաւասարին, իր մէջ Մոփասսանի կտրուկ, յստակ, լիալիր ոճը եւ աւարդ, ուժեղ, համեղ պատմաւածքը կը գտնենք՝ մերթ Տօտէական խաղաղատարների մը խառնուած: Ու երբեմն բանաստեղծական, նոյն իսկ քնարերգական, քնքուշ ու կախողին շնչող մը կ'անցնին հոն, որ հայկական է, իր արիւնին ծնունդն է, եւ որ իրեն կուգայ Ակնէն որմէ սերած էր: Ան հարազատ գաւաի մըն էր Ակնայ գմայլելի ժողովրդական բանաստեղծներուն, — ինչպէս հարազատ գաւաի մըն էր նաեւ Ակնցի գոող, յանգուտ, արիւնասաւէր, արուեստասէր ու վայեղամոլ ամրախներուն, — առհաւական խորին ազդեցութիւններ որոնց վրայ իր ի ծնէ ըմբոստ, անգուսպ, զարտուղասէր, ինքնատիպ անհատական խառնուածքը՝ աւելցուցած էր երրորդական մշակողութիւնէն նախնորարար առնուած ազատասիրական, ռամկամարական, յեղափոխական մտայնութեան եւ իրապաշտ կենդանի, ուղղակի գրականութեան տարրեր: Անշուշտ, ան գուտ բանաստեղծ մը չէր, բանաստեղծ չէր՝ ամէն բանէ առաջ, իր ոտանաւորներուն մէջ որ լաւ շարագրուած ու տաղաչափուած են, խնամքով եւ կիրթ ականջով գրուած սիրուն չէր կան, որ սակայն չեն հասնիր իր արձակ էջերուն զօրութեանը, խորութեանը եւ կատարելութեանը: Այդ արձակ էջերուն մէջ գիտողի ու հոգեբանի, վերլուծողի եւ քննադատի, բարեբերու եւ տիպարներու հօգը նկարչի ձիրքերն են որ կը տիրապետեն, բայց անոնց վերեւ մերթ կը սաւառնի բանաստեղծի ջերմ ու թեթեւ թեւաւոր շունչը, զգայական քնարերգակի երազանք մը, թունդ ելած սրտի փղծկող յուզումք մը: Ատիկա չի տիրապետեր հոն — բարեբաղդաբար, որովհետեւ ատոր համար է որ իր նորազգացներն այնքան առոյգ են, կենդանի եւ բնական — բայց թանկագին տարր մը կը կազմէ, էական տարր մը, որ անհրաժեշտ է անոնց լիութիւնը գոյացնելու, գանոնք իրապէս զօհրապական դարձնելու համար: Իր մէկ քանի էջերուն մէջ, որ սակաւաթիւ են, բանաստեղծը գրեթէ մինակ կ'իշխէ, ատոնցմէ է, եւ այդ շարքին գեղեցկազդաներն են, յեփանը, զոր կ'արտատպէս լինափոխ այս թիւին մէջ:

Այդ «ամաթէօտ» իր բազմազարդ եւ բազմազօս ու վերջեր բազմահոգ ու բազմատանջ կեանքին մէջ, տուած է նորէն բաւական մեծ թուով գեղեցիկ եւ անկորուստ էջեր, որոնց մէկ մասը ինքն իսկ ամփոփեց երեք հատորներու մէջ, եւ որոնց մնացեալը երեք-չորս հատոր կրնայ կազմել, սքանչելի ամբողջութիւն մը, ուր մանրագին քննադատը կրնայ անշուշտ գտնել թոյլ մասեր ինչպէս ու եւ մեծ գրագէտի մէջ, ուր մերթ շարագրութիւնը, ոճը, լեզուն՝ երկու խոշոր դատի մէջ հապճեպով գրական էջ մը արտագրող մարդուն անխուսափելի տկարացումները, անհաւասարութիւնները ցոյց կուտան, բայց որուն մէջ ինչ որ լաւ է, յաւոյ է, ինչ որ հեղինակը կըցած է մասնաւոր խնամքով գրել, յղկել եւ աւարտել, առաջնակարգ է, մէկ հատիկ իր տեսակին մէջ, եւ Զօհրապին կուտայ՝ Փաւստոսէն մինչեւ թիկատիցի մեր մեծ արձակագիրներուն շարքին մէջ՝ առաջին տեղերէն մէկը:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Բեքա, 18/31 Յունուար 1914, Ժամր 4

Սիրելի բարեկամ,

Այսօր, այս Ժամուն, Հայկական բանորոգութեան պայմանագիրն ստորագրուելու վրայ է Բ. Դրան եւ Ռուսիոյ գեսայնատան մէջ:

Նամակիդ պատասխանն ուշացուցի դիտումը որայն զի այս ալուոր լուրով զարդաբեմ զայն եւ ուրախացնեմ քեզի որ այդքան տարիներէ ի վեր մեր գգնադրաւորն շուրթեր ես կեանքդ ու տաղանդդ:

Շունչ մը առնենք, երկար շունչ մը: Վայրկեան մը աւելի մեծ բան մը անկաւելու ալ ելանք, վայրկեան մըն ալ ամէն ինչ կորանցուցինք, երկիւղով տառապեցանք. ոչ մին եղաւ ոչ միւսը. բան մը